

Araştırma Makalesi - Research Article

Tacik Adına Dair **On The Names Of Tadjik**

Yusuf Budak^{1*}, Mehmet Dağlar²

Geliş / Received: 11/04/2025

Revize / Revised: 03/05/2025

Kabul / Accepted: 09/05/2025

ÖZ

İran ve Turan toplulukları arasında tarihî süreç içerisinde ortaya çıkan rekabet karşılıklı ilişkilerin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Türkler ve İranlıların çeşitli şekillerde etkileşim halinde olmaları birbirlerini tanımlarken farklı adlar ve sıfatlar kullanmalarına sebep olmuştur. İki rakip topluluğun siyasi rakip olmaları bu tanımlarında şeklini belirler. Güçlü siyasi teşekküller oluşturan Türklerin karşı karşıya geldiği İranî toplulukları adlandırırken onları etrafı korunaklı şehirlerde yaşayan, askerlikten anlamayan insanlar olarak tanımlamaları sonucunu doğurmuştur. Türklerin yerleşik topluluklar, özellikle Farsça konuşan insanlar için kullandığı *Sart* kelimesi zamanla sadece Farsça konuşanlar için kullanılan *Tacik* adlandırmasına dönüşmüştür. Bu ayrım Farsları genel adı olarak kullanılmıştır. Göçebeliği askerlikle özdeşleştiren Türk-Moğol devlet geleneği yerleşik hayatta yaşayanları da askerliğe elverişli olmayan ve sadece saray işleriyle uğraşan insanlar olarak anlamalarıyla ilgilidir. Türkler ve Tacikler arasındaki ayrım, dil, kültür, din ve tarihsel bağlar gibi pek çok faktörle şekillenmiştir. Her iki grup da Orta Asya'nın farklı kökenden gelen toplulukları oluşturur ve farklı tarihi süreçlerden geçmişlerdir. Sürekli etkileşim içerisinde olan bu iki ayrı topluluğun birbirini kültürel ve dilsel olarak etkileme süreci de farklı şekillerde cereyân etmiştir. Bu ayrım, aynı coğrafyada yaşamalarına rağmen, bu halkların kültürel ve toplumsal kimliklerinin birbirinden farklı olmasına yol açmıştır. Bizde bu çalışmada esasen iki farklı topluluğun tarihî süreç içerisinde farklı devletler ile münasebetleri üzerinden ya da farklı unsurların Türk ve Tacik algısı hakkında var olan düşüncelerinin nüansları üzerinde durmaya çalıştık. Safevîlerin kuruluşuna kadar geçen sürede erken modern dönemde Türk ve Tacik ayrımının nasıl şekillendiğini anlamaya çalışmak temel hedefimiz olacaktır.

Anahtar Kelimeler- *Türk, Tacik, Tâzik, Tat, İran*

ABSTRACT

The rivalry between Iranian and Turanian communities in the historical process has paved the way for the development of mutual relations. The fact that Turks and Iranians interacted in various ways caused them to use different names and adjectives when describing each other. The fact that the two rival communities are political rivals determines the shape of these definitions. The Turks, who formed strong political organisations, while naming the Iranian communities they confronted, defined them as people who lived in sheltered cities and did not understand military service. The word *Sart*, which the Turks used for settled communities, especially Persian-

^{1*}Sorumlu yazar iletişim: ysfbudak07@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0002-5202-3509>)

Tarih Bölümü, Iğdır Üniversitesi, Suveren Yerleşkesi, Iğdır/Merkez

²İletişim: mehmetdaglar34@gmail.com (<https://orcid.org/0000-0003-3044-4991>)

Tarih Bölümü, Iğdır Üniversitesi, Suveren Yerleşkesi, Iğdır/Merkez

speaking people, turned into *Tajik*, which was used only for Persian speakers. This distinction was used as a general name for Persians. The Turkish-Mongolian state tradition, which identifies nomadism with military service, is related to the fact that those who live in sedentary life are understood as people who are not suitable for military service and are only engaged in palace affairs. The distinction between Turks and Tajiks is shaped by many factors such as language, culture, religion and historical ties. Both groups constitute communities from different origins in Central Asia and have gone through different historical processes. The process of cultural and linguistic influence of these two separate communities, which are in constant interaction, has also occurred in different ways. This distinction has led to the cultural and social identities of these peoples to be different from each other, despite living in the same geography. In this study, we have mainly tried to focus on the nuances of the existing ideas about the Turkish and Tajik perception of different elements through the relations of two different communities with different states in the historical process. Our main goal will be to try to understand how the Turkish and Tajik distinction was shaped in the early modern period until the establishment of the Safavids.

Keywords- *Turk, Tajik, Tâzik, Tat, Iran.*

I.GİRİŞ

Türkler ve Taciklerin tarihsel olarak birbirinden farkları yaşadıkları coğrafyada farklı unsurlar arasındaki farkları ve münasebetleri önemli bir konudur. Türkler ve Tacikler, yaşadıkları coğrafyanın birbirine yakın olmasının yanı sıra birbirinden dil, kültür ve tarih açısından önemli farklılıklar gösteren iki ayrı unsurdur. Bu iki unsur arasındaki bazı temel farklar ve benzerlikler vardır. Türkler, Türk dilleri konuşurlar. Türk dili, Altay dil ailesine ait olup bu dil ailesi içinde Ural-Altay grubuna dâhil edilir. Türkler, Orta Asya'dan Batı'ya uzanan geniş bir coğrafyada, farklı Türk lehçeleri konuşurlar. Türk dili, Kazak, Özbek, Kırgız gibi farklı lehçelere sahip olup, Türkiye Türkçesi de bu grup içinde yer alır. Buna karşın Tacikler, Fars dilinin bir lehçesi olan Deri'yi konuşurlar. Farsçanın bir kolu olan Deri Hint-Avrupa dil grubuna girmektedir. Taciklerin konuştuğu dil, İran, Afganistan ve Tacikistan'da genel olarak konuşulan bir dildir (Sümer, 1960: 567-594). Tarihi süreç içerisinde topluluklar ya da etnik unsurlar tarihin doğal akışında birbirinden kesin bir şekilde farklılık göstermişlerdir. Toplulukların etnik kökenleri kesin olarak belirlenemese de onların geçmişte bıraktıkları tarihin iz düşümü olarak ele alabileceğimiz kültürel etkilerinin yansımaları üzerinden bir değerlendirme yapılır. Türkler tarih boyunca çeşitli milletler ile siyasi münasebetlerde bulunmuşlardır. Karşılaştıkları topluluklar Türklere farklı isimler verdikleri gibi Türklere de aynı şekilde farklı milletleri kendi düşünce ve anlayışına göre tanımlamıştır. Bu tanımlamalar bazen siyasi sebepler ile bazen de toplumsal koşulların zorlamasıyla olmuştur. Türklerin erken modern dönemde özellikle İranlılar için kullandıkları adlandırmalar bu koşullar altında şekillenmiştir. Bu yönü ile Türklerin göçebe olarak yaşarken yerleşik yaşama sahip olan toplulukları isimlendirirken *Tâzik* veya *Tacik* gibi adlandırmalara başvurdukları görülür. Bu adlandırma 1501 yılında İran'da kurulan Safevî Devleti'nin ortaya çıkışına kadar aynı anlayışla devam etmiş ancak bu aşamadan sonra Türk ve Tacik ayrımı daha belirgin hale gelmiştir. Bunun sebebi ise Safevîlerin İran'ın tarihsel sınırlarını belirginleştiren bir devlet olmasında aranabilir.³ Yerleşik göçebe çelişmesini kullanmak isteyen İran'da kurulan bazı devletler mesela Karahanlılar ve Sâmânîoğulları gibi bunlar göçebe aşiret reislerine ülkelerine davet ederek onlarla evlilik yoluyla bağlarını kuvvetlendirmiş ve yerleşiklere karşı askerî güç olarak değerlendirilmiş ve bu süreç Safevîlere kadar devam etmiştir (Khazanov, 2015: 334-335).

Tarihsel dönem içerisinde Türkler ile Taciklerin birbirlerinden kesin bir şekilde ayrıldıkları görülür. Nitekim gerek coğrafi yapı ve isimlendirmeleri gerekse kültürel yansımalar bunu açık bir şekilde ortaya çıkarmaktadır. Taciklerin yaşadıkları bölgeye verdikleri isimler ya da onların tarihe ve coğrafyaya bıraktıkları etkiler sebebi ile bulundukları bölgelerde onların izlerine rastlamak mümkündür. Bunu metin içinde defaatle ele aldık. Özellikle Arapların ya da Arap müelliflerin, Tacikleri tanımlamada bunu çok net bir şekilde görüyoruz. Nitekim Taciklerin yaşadıkları bölgede dağlara verilen isim de bile bu ayrıntıyı görmek mümkündür. Buna benzer bir ayrıntıyı Ermeni kaynaklarında da görmek mümkündür. Bir Ermeni kaynağı olan Urfalı Mateos'un eserinde bir coğrafyaya yani dağa verilen isimde de Tacik etkisini görmek mümkündür. Bu anlayışla Tacikler Türklere çok farklı bir yapıya sahip olduğu görülür. Buna rağmen Türkler ile Tacikler sürekli etkileşim içerisinde olmuş birbirlerini dil, kültür ve yaşam tarzı olarak etkilemişlerdir (Urfalı Mateos, 2019: 3).

Moğol devlet anlayışını sürdüren İlhanlılar, Timurlular gibi devletlerde Tacikler sadece bürokrasi işlerinden anlayan askerlik yeteneğinden yoksun olan ve şehirlerde yerleşik olarak yaşamaya alışmış topluluklar hüviyetini devam ettirmiştir. Bu anlayış Moğol, İlhanlılar, Timurlular gibi devletlerin Farsça konuşan yerleşik halka olumsuz anlamda yaklaşıma sebep olmuştur. Bunun neticesini Tacikler için oluşturulan bazı kurumlarda net bir şekilde görebiliyoruz. Aynı zamanda bu devletlerin yöneticileri Tacik kelimesini de küçümseyici ve tahkir

³ İran'da kurulan devletlere dair genel bir değerlendirme için bk. (Nevai, 1366).

edici anlamlarda kullanmışlardır. Bu yaklaşım Türk-Moğol devlet geleneğinde Türklerin daha çok askerliğe elverişli olduğu Taciklerin ise sadece devlet kademesinde görev alan yöneticiler oldukları anlayışını güçlendirmiştir. Doğal olarak askerlik gibi zor koşullarda yaşayan veya görev alan Türk topluluklarının Taciklere bakışını olumsuz hale getirmiştir. Sonuç olarak tarihsel süreçte ortaya çıkan Türk-İran rekabeti farklı devletlerin kurulmasına yol açmış ve Türk ile Fars milletlerinin de şekillenmesini sağlamıştır. Bu rekabet aynı zamanda coğrafi sınırların da belirlenmesine temel oluşturmuştur. Bu açıdan bakıldığında Türk ve Tacik ayrımı sadece siyasi bir ayrılık ifade etmeyeceği gibi karşılıklı ilişki içerisinde olan iki topluluğun sınırlarını çizmiştir (Reşidüddin Fazlullah, 2022: 12).

II. Tacik Kelimesinin Menşei

İran'a yerleşen Türkler şehirli İranlılarla farklı bir kültüre sahipti. Selçukluların tarih sahnesine çıkması ile birlikte İran'da hüküm süren devletlerin de tarihsel sınırları belirlenmiş oldu. Selçukluların Anadolu-İran hattında hüküm sürmesi aynı zamanda İran'ın kültürel coğrafyasının da nereye kapsadığını belirginleştirdi. Bu sınırlar İran'ın yerleşik halkı için kullanılan "Tacik" kelimesinin de kullanım alanını belirlerdi. İran'ın kuzey doğusunda Horasan ile İran'ın tarihî coğrafyasının sınırını oluşturur. Ancak Hindukuş Dağlarının kuzeyinde yaşayan topluluklara Sart denildiği de iddia edilmiştir (Dames, 1979: 143). Sart, Farsça konuşan toplulukları kapsayan Tacik kelimesinin kullanımı ile zamanla kesiştiği görülür. Bu nedenle sözlük anlamı olarak "تازیك Tâzîk: Türk olmayan, İranlı" şeklinde ele alınır (Kanar, 1988: 164). Türkler tarafından yerleşik İranlıları tanımlamak için kullanılan Sart tabiri zamanla anlam değişimine uğramış, Özbekler tarafından Türkçe konuşanlar da dahil yerleşik yaşayan tüm toplulukları kapsar bir anlama büründürülmüştür (Golden, 2018: 418).

Urfalı Mateos *Vekayinâmesi*'ne bazı değerlendirmeler ile katkı sağlayan Dulaurier, eski Ermenice yazılarda tıpkı Grekler ile Romalıların *Scythe* (İskit) kelimesini kullanması gibi "Tacik" kelimesi tarih boyunca göçebe olarak hayat süren bütün topluluklar için kullanmıştır. Urfalı Mateos ise "Tacik" kelimesini genel olarak Müslümanlar için kullanırken yer yer bu kelimeyi Araplar için de kullanmıştır (Urfalı Mateos, 2019: 3). Mateos eserinde Anadolu topraklarında hâkimiyet kuran Ermeni prens Toros'un Bizans İmparatoru Manuel Komnenos'un 1160 yılında Kilikya bölgesine düzenlediği sefer nedeniyle kaçtığını kaydeder. Toros'un sığındığı kayalığın ismi Tacik'tir. Ancak bu adın neden verildiği tam olarak tespit edilememiştir (Urfalı Mateos, 2019: 322).

Tacik kelimesinin menşei ile ilgili farklı tartışmalar yapılarak pek çok fikir ileri sürülmüştür. Bu kelime ile genel anlamda Araplar kast edilmiş olsa da özel olarak Tay kabilesi kastediliyordu. Sonrasında Seyhun'un doğusunda yaşayan Türkler ile Moğollar, aslen Türk, Pers ve Arap olup şehirler ve köylerde yaşayan Müslümanlara "Tâzîk" ya da "Tacik" diyorlardı. Beyhakî, *Târih-i Beyhakî* isimli eserinde "Tacik/Tâzîk/Tajik" adını Türk olmayan şeklinde tanımlamaktadır (Beyhakî, 2022: 240). Zeki Velidi Togan "Tacik" kelimesi ile ilgili Arapların "Tayy" kabilesinin ismi olduğu bu kelimenin önceleri Araplar ile ilgili olduğunu belirtir.⁴ Nitekim Orhun Abidelerinde Araplar için "Tezik" ismi kullanılırken Çinlilerin de Araplar için "Daşık" ismini kullandığını belirtir. Ayrıca Togan'a göre Ermeni yazarlar Kuzey Arabistan'ı belirtmek amacıyla "Tâckastan" ifadelerini kullanmıştır (Togan, 1981: 80). Her ne kadar önceleri Araplar için "Tacik" ifadesi kullanılmış olsa da bu tanımlamanın sonradan değiştiğini görüyoruz (Türkoğlu, 2010: 351). Bu kavram Türkistan coğrafyasına gelen Araplar için kullanılmış, ancak bu tanımlama kısa sürmüştür. 11. yüzyıldan sonra anlam değişimine uğrayan "Tacik" kelimesi Farsça konuşan İranlıları tanımlamak için kullanılmaya başlanmıştır (Togan, 1981: 80). Bu anlamda "Tacik" ifadesi daha çok Acemler için kullanılmış ve genel olarak İranlılara "Tacik" denilmiştir (Aksarayî, 2000: 80). İranlılar için kullanılan Tacik kelimesinin yanı sıra Tat kelimesi de Türk olmayan toplulukları ifade ettiği gibi yerleşik bir yaşam tarzına sahip insanları tanımlamak için kullanılan bir kelimedir. İran'a yakın bölgelerde yaşayan göçebe Tay kabilesine nispeten bütün göçebe toplulukları ifade etmek için Farsça Arap anlamına gelen Taçik kelimesinin kullanıldığı, bu kelimenin de Türkçe Tecik şekline dönüştüğü yaygın kanaattir. Türklerin Müslüman olmaya başlamasıyla da bu kelimenin sadece Farslar için kullanıldığı düşünülmüştür. Barthold'un, sadece İranlılar için değil aynı zamanda Uygurlar için de "Tat" ifadesinin kullanıldığını söylemesi kelimenin bir kavmi ifade etmesinden daha geniş bir anlama sahip olduğu ortaya çıkar (Barthold, 2014: 169, 172). Barthold'un ifadelerinden yola çıkarsak Uygurlar için de kullanılan Tacik kelimesinin etnik bir kökeni ifade etmediği daha çok yerleşik hayat tarzına sahip olanlar için kullanıldığı anlaşılmaktadır (Grousset, 2014: 269). Kaşgarlı Mahmud ise *Divan'ü Lügat-it-Türk*'de "Tat" kelimesini yabancı, Müslüman olmayan, Farslı, Farsça konuşan "Acem" olarak tanımlamıştır (Kaşgarlı Mahmud, 1991: 584; Spuler, 2011: 438). Atâ Melik el-Cüveynî ise Tacik kelimesini genel olarak Farslara verilen isim olarak tanımlamıştır (el-Cüveynî, 2002: 143).

III. Türk ve Tacik Ayrımı

Tarihî süreçte İran ve Turan ülkeleri olarak ayrılan bölgelerin Türkçe ve Farsçanın etkisi altında olması Türklerle Taciklerin tam anlamıyla birbirinden ayrılmasını gerektirir. İslâm coğrafyacıları Türklerin yaşadıkları

⁴ Nitekim Medine'nin doğusunda bu isimle adlandırılan Tay Dağları vardır. Bu dağlar, Ece ve Selma dağları olarak bilinir (Ebü'l-Fidâ, 2022: 76). Ebü'l-Fidâ, aynı zamanda eserinde Tay kabilesinin yaşadığı yer olarak Şam çölünde yer alan "Teyama"yı belirtir (Ebü'l-Fidâ, 2022: 92).

ülkeleri ayrıntılarıyla tespit etmiştir. Bu bölgelerden bahsedilirken Türk olmayan, Tâzik ve Tacik kökenli toplulukların yaşadığı yerlerden de bahsedilmiştir. İslâm coğrafyacıları Hazar ve Şaş ülkelerinden bahsederken bu bölgedeki bir şehrin “Tâzik” şehri olduğunu söylemiştir. Bu şehir Hazar gölünden çıkıp Horasan gölüne dökülen büyük bir nehir üzerinde olarak tarif edilmiştir. Burada yaşayan Tâziklerin Müslümanlar gibi kabirleri olduğundan bahsedilmiştir (Şeşen, 2001: 90).

Taciklerin yaşadığı yerlerin sınırını çizmek tarihi veriler ışığında oldukça zor görünmektedir. Türk ve Taciklerin beraber yaşadığı bölgelere bakıldığında aynı zamanda İran ve Turan coğrafyasının da tam olarak nereyi kapsadığına bakmak gerekecektir. Tarihi süreç içerisinde İran ve Turan arasındaki sınır hattının belirli bir alana dâhil edilmeyeceği aşîkârdır. Mazzauî’nin dikkat çektiği üzere iki bölge arasındaki coğrafi ayrımın olmamasını edebi ürünlere baktığımızda açık bir şekilde görürüz. İki tarafta yaşayan toplulukların oluşturdukları destanlar bu ayrımı belirgin bir şekilde ortaya koyar (Mazzauî, 2005: 105).

Genel olarak yerleşik medeniyetlerin öçebe veya konar-göçerlere bakışı olumsuz örneklerle doludur. Göçebe ve yerleşik karşılıklı bağımlılık ilişkisi sık sık karşı karşıya gelmelerine sebep olmuştur. Eberhard’a göre bu durumu tamamen ortadan kaldırmak isteyen göçebe kabilelerin liderleri yerleşik hayatta bulunan ve kurumsal yapıları tamamlanmış olan devleti tamamen ele geçirerek çözeceğine inanır (Eberhard, 2008: 7). Ancak iki yapı arasındaki yaşam tarzının tam olarak belirginleşmediği ve aralarında sürekli geçişlerin olduğu da aşîkârdır. Örneğin konar-göçerliğin yerleşik çiftçi yaşamından ve pastoral göçebelikten ayrı bir yaşam tarzı olduğu bu türün de sığır yetiştiriciliği ile tarımı birlikte sürdüren Türkmenlere özgü bir faaliyet olduğu bilinmektedir (Bregel, 2019: 8).

Türk ile Tacik adının kimleri nitelediğini daha iyi anlamak için Sart kelimesinin de neyi ifade ettiğinden bakmak gerekir. Sart adı göçebeler tarafından yerleşik yaşama sahip Türkleri ve Tacikleri ifade etmek için kullanılmıştır. Bazı durumlarda ise Sart sadece yerleşik Türkleri ifade etmek ve Taciklerden ayırmak için kullanılmıştır. Barthold, Sart’ın Türkçede tüccar İranlılar için kullanıldığı Tacik’in ise Türk kelimesinin karşıtı olarak İranlı manasına geldiğini belirtir. Bu tanımlama Tacik’in bir kavmiyet anlamında kullanıldığını gösterir (Barthold, 1979: 616-617). Ancak Mâverâünehir’de Farsça konuşan Müslüman topluluklar için Tacik adının kullanılması da bu ismin daha yaygın bir kullanımı olduğunun kanıtıdır (Golden, 2018: 202).

Gazneli Devleti’nin temellerini atan Alp Tegin burada mahallî bir hânedan olan Levikleri uzaklaştırdı. Burada bulunan Zabulistan halkı Alp Tegin’den çok korkuyordu. Alp Tegin’de halkın bu korkusunu gidermek için tellallar aracılığıyla *Kendi adamlarına, hiçbir askerinin kimsenin hakkına tecavüz etmemesini, aldıkları şeyin bedelini altın olarak ödemelerini, aksi takdirde ol kişiyi cezaya çarptıracağını*” ilan etti (Nizâmü’l-Mülk, 2013: 162). Alp Tegin bu gelişmelerden sonra kendi gulamlarından birinin atının terkesine bir tavuk ve bir torba saman bağladığını görür hemen onu huzuruna çıkararak ona “Bu bir torba samanla şu tavuğu nereden buldun?” diye sordu. Onun bu sualine karşılık gulam: “bir köylüden aldım” dedi. Alp Tegin: “Her ay yirmisi câmeği ve 30 dinâr ekmek için olmak üzere 50 dinar aldığın halde satın aldığın şeylerin bedelini niye ödemiyorsun?” dedikten sonra ibret olsun diye gulamı cellâtlara idam ettirdi. Bu gelişmeler Alp Tegin’in maiyetinde yer alan askerlerin daha temkinli davranmalarını sağlamıştır. Yaşanan bu gelişmeler üzerine Gazne halkının “İster Türk olsun ister Tacik, bize malımızı canımızı, çoluk çocuk ve kadınlarımızı işte böyle kollayacak adalet ve insaf sahibi bir padişah gerektir.” şeklinde düşüncelerini sağlamıştır (Nizâmü’l-Mülk, 2013: 162-163). *Târîh-i Beyhakî*’de buna benzer ifadeler görüyoruz. Hâcib-i Bozorg Türk ve Tacik’ten oluşan ordunun komutanları ile birtakım istişareler yaptığını kaydeder. Bu gelişmeler Gazneliler devrinde Türk ve Tacik ayrımını net bir şekilde ortaya koymaktadır (Beyhakî, 2022: 8). Keza aynı müellif eserinde Bu-Hanîfe-i İskâfî’ye ait olan “Bu büyük asırda, Tacik ve Türk’ten kim var ki onun yüreğinde sen altın ve gümüşten daha sevgili olmayasın?” şeklindeki kasidede anlatmak istediğimiz meseleyi desteklemektedir (Beyhakî, 2022: 354).

Selçuklu Sultanı Alparslan, Buhârâ’nın fethedilmesi münasebeti ile gönderilmiş olan fetihnâmenin “Türk ve Tacik herkese” duyurulmasını emretmişti. Bu durum, Büyük Selçuklular döneminde de Türk ve Tacik ayrımını açıkça göstermektedir (Aksoy, 1995: 470). Timur’a göre ise bir Tacik, askerlik kabiliyet ve şanından mahrum ve bundan dolayı düşmanları için tehlike arz etmeyen bir adamdır (Barthold, 2015: 27). Buna rağmen Timur döneminde yerli İranlılardan da asker toplanır bunlara da *leşker-i Tâzik* denilirdi. Ayrıca Timurlu İran’ında Türk olmayan toplulukların işleri ile uğraşan “sart divanı” adlı bir kurumun olması ve burada çalışan kâtiplere ise “*nivisendegan-ı tacik*” denilmesi Türk-Tacik arasındaki farklılığın göstergesidir (Aka, 1994: 189).

Türk ve Tacik arasındaki ayrımın belki de en belirgin özelliği fizyolojik özelliklerinin farklılığıdır. XIII. yüzyılda Oğuzların yüz şeklinin değişerek Taciklere yani İranlılara benzediğinden Reşidüddin bahsetmiştir. Oğuzların Mâverâünnahir bölgesine geldikten sonra buranın ikliminin etkisiyle Taciklere benzemeye başladıkları kaydedilmiştir (Sümer, 1958: 143). Taciklerle Türkmenler arasındaki benzeşme Yazıcızade Ali’nin *Selçuknâme* adlı eserinde de kaydedilmiştir. Ancak Oğuzların Taciklerle benzerliğine rağmen tamamen Tacik olmadıklarını çünkü Taciklerin onlara “*Türkman*” dediklerini söyler (Yazıcızade Ali, 2014: 9). Bu durumun temel sebebinin

göçbelerin Orta Asya'nın yerleşik bölgelerine gelmelerinin bir sonucu olduğu, göçbelerin yerleşiklerle sosyal ve kültürel alanda kaçınılmaz birliktelik sağlayacağı bu durumun da dilsel ve fiziksel değişikliğe yol açtığı açıktır (Bregel, 2005: 89). Türklerle Taciklerin aralarında var olan sorunları Harezmşahların Mâzenderânlılarla ittifak yapma arayışında ortaya çıkmıştır. “*Türklerle Tacikler arasındaki yol karanlıktır. Felaketten kaçmak zordur dostluk ve akrabalık her zaman nahoş şekilde sonlanmıştır*”. Harezmşah’a yapılan bu uyarılar Türk ile Tacik’in arasındaki sorunun açık bir ifadesidir (Barthold, 2015: 27).

Moğol İmparatorluğu döneminde de İranlılar için “Tacik” kelimesinin kullandığı bilinmektedir. Aslen İranlı olan Mecdü'l-Mülk Yezdi, Abaka Han tarafından 1280 yılında Amu Derya'dan (Ceyhun) Mısır sınırına kadar olan bütün bölgeyi Sâhib-divân'la birlikte yönetmesi için ferman çıkardı. Abaka Han, bu fermanın Merâga Puthanesi'nde hatunların, şehzadelerin ve devlet büyüklerinin toplanmış oldukları bir gün okunmasını emretti. Bahsi geçen toplantıda hazır bulunan kişiler bugüne kadar hiçbir Tacik'e nasip olmayan bir şeyin bugün Mecdü'l-Mülk'e nasip olduğu noktasında aynı görüşü paylaşıyorlardı. Abaka Han, Mecdü'l-Mülk'e hitaben “*Ülke, mal ve hazine işlerinde dikkatli ol. Yapılan her işten haberin ve bilgin olsun. Bütün işlerde yanında yetenekli yardımcılar bulundur. Kendini iyi ayarla. Hiçbir zaman sarayla görüş ayrılığına düşme. Eğer biri sana kötülük yapmaya kalkarsa, onun cevabını ben veririm*” dedi. Bu gelişmeler karşısında Sâhib-divân'ın iktidarı ve işleri gerilemişti. Bu nedenle Mecdü'l-Mülk, Sâhib-divân Şemseddin'e bir rubaiyi gönderdi: “*Senin gamından meydana gelmiş olan denize dalacağım. Orada ya boğulur ya da bir inci elde ederim. Sana kötülük yapmanın tehlikeli olduğunu biliyorum. Fakat ben bunu yapacağım. Bunu yapınca ya yüzüm kızarır ya da boynum kesilir*”. Sâhib-divân Şemseddin onun bu şiirine karşılık sert bir cevap vermiştir (el-Cüveynî, 2013: 28-29).

Reşîdüddin Fazlullah'ın *Câmiu't-Tevârih* isimli eserinde de Mönkge Kaan'ın Karakorum ve Kerülen'de halkın bütün bileşenlerinin desteğini alarak tahta geçtiği belirtilir. Aynı eserde müellif Türk ve Tacik'in insanların ihtiyaçlarını karşılamaları koşulu ile gitmelerine izin verildiğini kaydeder. Nitekim bu ifade çalışmamızın dayanak noktalarından birini oluşturur (Reşîdüddin Fazlullah, 2022: 12). Diğer yandan Abbâsî Halifesi Müsta'sım-Billâh, Hülâgû tehlikesinin yaşandığı bir dönemde Hülâgû'ya sonrasında pişman olacağı sertlikte bir mektup gönderdi (Özdemir, 2006: 126). Müsta'sım-Billâh, pişmanlık göstergesi olarak Hülâgû'ya birtakım hediyeler gönderse de onun akıbeti açısından yeterli olmamıştır. Tam da bu esnada Süleymanşah b. Bercem'in belirsiz durumu ile ilgili olarak bir toplantıda şunları söyledi “Eğer Halife bu güçlü düşmanı bertaraf etmeye girişmez ve yardım aramazsa, yakın zamanda Moğol ordusu Bağdâd ordusuna galip gelecek. O zaman diğer beldelerde halka yaptıkları gibi hiçbir yaratığa acımayacaklar. Şehirli, köylü, güçlü, zayıf hiçbirini bırakmazlar ve kızların da namuslarına sataşırılar. Şimdi eğer Moğollar etrafımızı kuşatmasaydı, etraftan asker toplamak çok kolay olur, ben bir orduyla gece akın edip onları darmadağın ederdim. Darmadağın edemezsem de, mert birine savaş meydanında iftiharla ölmek yaraşır”. Müsta'sım-Billâh, onun bu sözlerinden dolayı çok mutlu olduğunu belirterek vezire orduyu hazırlaması talimatını verdi. Bu gelişmeler karşısında vezir, ordu komutanına “orduyu yavaş yavaş, az az geçit resmi yaptır ki, Halife'nin ordusunun kalabalıklığının şöhreti yakın ve uzak, Türk ve Tacik'e ulaşp saldırılarında gevşesinler” dedi. Yukarıda anlattığımız İlhanlı-Abbâsî ilişkilerinde yaşanan bu olayda Türk ve Tacik ayrımı açık bir şekilde görülmektedir (Reşîdüddin Fazlullah, 2022: 34). Reşîdüddin Fazlullah, eserinde buna benzer anlatımları görmek mümkündür (Reşîdüddin Fazlullah, 2022: 226, 253).

Bunun dışında Moğol Han'ı Ögedey'in izlemesi için getirilen *Hemedanlı Fila* isimli güreşçiye Ögedey, Tacik diye hitap etmesi bunun kanıtıdır (el-Cüveynî, 2013: 219). Tacikleri, Türklerden ve Moğollardan ayrı tutarak onları aşağı gören İlhanlılar ise Tacikleri askerî işlerde kullanmamış asker olarak kullansa bile ayrı bir nesne kullanarak diğerlerinden ayırmıştır. Gazan Han Taciklerle ilgili bu durumu değiştirerek bir ferman çıkarmış ve Taciklere köle olarak bakılmayacağını belirtmiştir (Togan, 1979: 104). Moğol hükümdarı Cengiz Han, Ong Han ile arasının iyi olması Ong Han'ın yakınları tarafından kıskançlık duymalarına sebep olmuştu. Bu kıskançlık Cengiz Han'ın ortadan kaldırılması fikrini ortaya çıkarmıştır. Bu konuda bu kişiler Ong Han'ı da etkilemişlerdir. Nitekim Cengiz Han ve yakınları bir sabah vakti ortadan kaldırılması planlandı. Ancak Ong'un iki oğlu durumu gizliden haber edince plan bozuldu. İki grup Balcuna dedikleri bir çeşme başında karşı karşıya geldiler. Ong Han'ın ordusu sayıca çok olmasına rağmen ganimetleri bırakıp kaçtılar 599 (1202). “*O gün Cengiz'in emri üzerine zaferde payı olanları, ister efendi, ister köle (gulâm), ister emir olsun ister süpürgeci (ferrâş) Türk'ten Tacik'e ve Hindliye kadar tespit ettiler*”. Atâ Melik Cüveynî'nin, burada paylaştığı kayıta Türk ve Tacik ayrımını net bir şekilde görüyoruz (el-Cüveynî, 2013: 92). İlhanlılar döneminde büyük bir sorun teşkil eden göçebe-yerleşik arasında yaşanan sorunların temeli iki kesim arasındaki ekonomik çelişkide aranmalıdır. Gazan Han devlet idaresinde yaptığı düzenlemelerle göçbelerle yerleşikler arasındaki sorunların çözülmesine gayret etmiştir. Gazan Han göçebelere yönelik Tacikleri soymanıza izin vermeme istiyorsunuz. İnekleri ve tohumlarını imha ettikten sonra ne yapacaksınız? Bu durumda bana gelip yiyecek isterseniz sizleri cezalandırırım ifadeleriyle yerleşik olarak ifade edilen Tacikleri korumaya çalışmıştır. Gazan Han'ın bu tutumu devletin işleyişi ve sürekliliği için göçebe-yerleşik çelişkisinin kontrol altında tutulmaya çalışıldığının göstergesidir (Roux, 2001, 427).

Ebu'l-Gazi Bahadır Han, İlhanlılar devrinde kâtiplerin Tacik olduğunu ve bunların Moğolca ve Türkçe bilmediklerini belirterek aslında Farsça konuşan İranlıların Tacik olarak nitelendiğini belirtir (Ebu'l-Gazi Bahadır Han, 2020: 38-39). Ayrıca İlhanlılar döneminde İranlılar için kullanılan “*Tacik*” kelimesinin sadece Farsları kapsadığı İran’da yaşayana diğer kavimleri kapsamadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca İlhanlıların Muğan bölgesinde bulunan Kürtlere karşı davranışının olumsuz olmaması Kürtlerin Tacik olarak sayılmadığını ve İlhanlılar nazarında Farsların sadece Tacik sayıldığını gösterir (Togan, 1979: 104).⁵ Safevîlerin kurulması ile Türk-Tacik ayrımının farklı bir boyut kazandığı görülmektedir. Anadolu’dan İran’a gelerek Safevîlerin kuruluşuna öncülük eden Türkmenlerin Kızılbaş adıyla nitelendirilmesi İran’da da devam etmiş bunun karşılığı olarak için ise Tacik adı kullanılmıştır. Tacik denilen İranlılarsa Kızılbaşların düşmanlığını çok sert bir şekilde yaşadılar. Kızılbaş Türkmenlerin devletin asıl kurucuları olduğu bir devlette ise Tacik tahkir amacıyla kullanılırdı.⁶

Bu nedenle Safevî kaynaklarında Türk ve Tacik isimleri sürekli ayrı ayrı anılmıştır. Ayrıca Kızılbaş Türkmenler de Taciklerden ayrı olarak bahsedilmiştir. Bu yüzden Taciklere aynı zamanda *Karaoğlu* denilmiştir. Bu geleneğin en önemli göstergesi Tacik (İranlı) ümeranın devlet içerisinde getirildiği konumdur. Devletin kuruluş yıllarından itibaren askerî gücün Kızılbaş Türkmenlerde olduğunun bürokratik gücün ise Taciklerin elinde olduğu bilinen bir gerçektir. Farsça eserlerde ise Türk ve Tacik isimleri sürekli ayrı ayrı anılmıştır. Ayrıca Kızılbaş Türkmenler de Taciklerden ayrı olarak bahsedilmiştir. Kızılbaş Türkmenlerin devletin asıl kurucuları olduğu bir devlette ise ‘*Tacik*’ tahkir amacıyla kullanılmıştır.⁷

IV.SONUÇ

Geçmişten günümüze milletlerin pek çok alanda kültürel etkileşim içerisinde oldukları görülmektedir. Farklı etnik yapıya sahip olan milletler tarihin doğal akışında bu etkileşim altında birbirlerinden ayrı özellikler göstermektedirler. Bu hususiyetleri birbirinden tefrik etmek için yaşadıkları coğrafya veya bölgede bıraktıkları kültürel izlerden bu sonucu çıkarmak yerinde olacaktır. Çalışmamıza temel oluşturan Türk ve Tacik ayrımı genel anlamda bu anlayışla oluşturuldu. Esasen benzer coğrafyalarda yaşayıp ve farklı kültürel yaşantıya sahip olan bu iki milleti bir potada görmek yerinde bir tespit olmayacaktır. Bu nedenle yapmış olduğumuz çalışma bu iki milletin genel anlamda birbirine benzemediği ve birbirinden çok farklı bir yapıya sahip oldukları görülmektedir. Tarihi kaynaklar ışığında Taciklerin konuştukları dil ve yaşam formunun farklılığı Türkler ile benzer olmadığını açık şekilde ortaya koymaktadır. Bu anlayışla Türklerin yaşam biçimi ile Taciklerin yaşam koşulları karşılaştırıldığında birbirinden farklı millet yapısı görülür. Gerek coğrafi yapı ve isimlendirmeleri gerekse kültürel yansımalarında bu açık bir şekil de görülür. Taciklerin yaşadıkları yerlere verdikleri isimler veya kültürel izlerine rastlamak mümkündür. Bunu çalışmamızda ayrıntılı bir şekilde ele aldık. Türkler, tarihsel olarak göçebe kültürüne sahip olmuş ve çeşitli İslâm kültürleriyle etkileşim içerisinde bulunmuşlardır. Türk kültürü, özellikle Orta Asya’dan Anadolu’ya kadar geniş bir alana yayılmış, bu süreçte yerel halklarla etkileşimde bulunmuş ve farklı kültürel unsurları kabul etmiştir. Tacikler ise daha çok yerleşik hayata geçmiş, tarım ve şehirleşmeye dayalı bir kültüre sahip bir halktır. Bu nedenle kültürel gelenekleri, özellikle Fars ve Pers etkisinde şekillenmiştir. Taciklerin giyim, yemek ve günlük yaşamlarında İran kültüründen belirgin izler bulunmaktadır. Öte yandan çalışmamızda Arapların, Tacikleri nasıl tanımladıklarını net bir şekilde gösterdik. Taciklerin yaşadıkları coğrafyada dağlara verilen isim de bile bu farkı görebiliyoruz. Ermeni kaynaklarında da bu nüansı görmek mümkündür. Nitekim Urfalı Mateos’un eserinde dağa verilen isimde de Tacik kültürünün etkisini görebiliyoruz. Bu nedenle Tacikler Türklerden çok farklı bir yapıya sahip olduğu görülür. Buna rağmen Türkler ile Tacikler birbirlerini dil, kültür ve yaşam tarzı olarak etkilemişlerdir. Moğollar, İlhanlılar, Timurluların Taciklere hitap şekline tutunda başka pek çok özelliğe göre Taciklerin Türklerden net bir şekilde ayrıldığını görebiliriz. Türk-Moğol devlet geleneğinde Türklerin daha çok askerlik yapmaya elverişli olduğu Taciklerin ise sadece devlet kademesinde görev alan yöneticiler oldukları ifade edilebilir. Bunun doğal bir sonucu olarak askerlik gibi zor koşullarda yaşayan veya görev alan Türk topluluklarının Taciklere bakışı olumsuz olmuştur. Nihayetinde tarihsel süreçte ortaya çıkan Türk-İran rekabeti farklı devletlerin kurulmasına yol açmış ve Türk ile Fars milletlerinin de farklı yapılarda şekillenmesini sağlamıştır. Türk-Tacik ayrımı siyasi, sosyal ve kültürel birçok alanda kendini gösterir.

Türk-Tacik ayrımı, Orta Asya’daki etnik gruplar arasındaki farklılıkları ve ilişkileri tanımlayan bir konudur. Türkler ve Tacikler, coğrafi olarak yakın olmalarına rağmen, dil, kültür ve tarih açısından önemli farklılıklara sahip iki etnik gruptur. İşte bu iki grup arasındaki temel farklılık ve benzerliklerden bazıları: Türkler Türk dillerini konuşurlar. Türk dili Altay dil ailesine aittir ve bu dil ailesi içinde Ural-Altay grubuna dâhildir. Türkler Orta Asya’dan Batı’ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada farklı Türk lehçelerini konuşurlar. Türk dilinin Kazakça, Özbekçe, Kırgızca gibi farklı lehçeleri vardır ve Türkiye Türkçesi de bu gruba dâhildir. Tacikler ise

⁵ Taciklerin yaşadığı yerlerden bahseden *Baburnâme*’de Türkler ve Taciklerin nerelerde yaşadığı hakkında verilen bilgilerde Kabil vilayetinin dere ve ovalarında Türkler, Aymaklar ve Arapların, Köy ve vilayet kısmında ise Taciklerle birlikte Peşâi, Peraci, Bereki ve Afganların yaşadığından bahsedilmiştir (Gazi Zahiraddin Muhammed Babur, 2016: 289).

⁶ *Nekavetü'l-Asar*’da ‘*Tâzik*’ olarak kayıtlıdır (Natanzî, 1373: 118; Parsadust, 1391: 28; Sümer, 1990: 11).

⁷ “Der her menzil cemaat-i ez Kızılbaş ve Tacik mi amedend”, (Kazvinî, 1378: 243; Parsadust, 1391: 28; Sümer, 1990, 11).

Farsçanın bir lehçesi olan Derî dilini konuşurlar. Derî, Farsçanın bir koludur ve Hint-Avrupa dil ailesine aittir. Tacik dili İran, Afganistan ve Tacikistan'da yaygın olarak konuşulmaktadır. Tarihsel süreçte Türkler ve Tacikler birbirinden net bir şekilde ayrılmıştır. Nitekim gerek coğrafi yapı ve isimlendirme gerekse kültürel yansımalar bunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Taciklerin yaşadıkları bölgeye verdikleri isimler ya da tarih ve coğrafya üzerinde bıraktıkları etkiler nedeniyle yaşadıkları bölgelerde izlerine rastlamak mümkündür. Bunu metin içerisinde birçok kez ele aldık. Özellikle Arapların ya da Arap yazarların Tacikleri tanımlamalarında bunu çok net bir şekilde görüyoruz. Nitekim Taciklerin yaşadığı bölgedeki dağlara verilen isimde bile bu detayı görmek mümkün. Benzer bir ayrıntıyı Ermeni kaynaklarında da görmek mümkündür. Bir Ermeni kaynağı olan Urfalı Mateos'un eserinde bir coğrafyaya, yani bir dağa verilen isimde Tacik etkisini görmek mümkündür. Bu anlayışla Taciklerin Türklerden çok farklı bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Buna rağmen Türkler ve Tacikler sürekli etkileşim içinde olmuşlar, dil, kültür ve yaşam tarzı olarak birbirlerini etkilemişlerdir.

Moğol devlet anlayışını devam ettiren İlhanlılar ve Timurlular gibi devletlerde Tacikler sadece bürokratik işlerden anlayan, askerî yeteneklerden yoksun ve şehirlerde yaşamaya alışmış topluluklar olmaya devam etmişlerdir. Bu anlayış Moğol, İlhanlı ve Timurlu gibi devletlerin Farsça konuşan yerleşik halklarına karşı olumsuz bir yaklaşım sergilenmesine neden olmuştur. Bunun sonucunu Tacikler için oluşturulan bazı kurumlarda açıkça görebiliyoruz. Aynı zamanda bu devletlerin yöneticileri Tacik kelimesini küçümseyici ve aşağılayıcı anlamlarda kullanmışlardır. Bu yaklaşım Türk-Moğol devlet geleneğinde Türklerin askerliğe daha uygun olduğu, Taciklerin ise sadece devlet kademesinde çalışan idareciler olduğu anlayışını güçlendirmiştir. Doğal olarak askerlik gibi zor koşullarda yaşayan veya çalışan Türk topluluklarının Taciklere bakışını olumsuz hale getirmiştir. Türkler ve Tacikler arasındaki ayrım dil, kültür, din ve tarihsel bağlar gibi birçok faktör tarafından şekillenmektedir. Her iki grup da Orta Asya'nın farklı etnik mozaiklerini oluşturmakta ve farklı tarihsel süreçlerden geçmektedir. Bu ayrım, aynı coğrafyada yaşamalarına rağmen bu halkların farklı kültürel ve sosyal kimliklere sahip olmasına yol açmıştır. Bu çalışmada yukarıda ana hatlarını çizdiğimiz bu Türk ve Tacik anlayışının daha çok farklı milletlerin bu iki topluluğa karşı oluşturdıkları ifadeler üzerine bir tanımlama olduğunu görüyoruz. Nitekim bu iki topluluk arasındaki farkı coğrafi, kültürel ve siyasi yapılarda net bir şekilde görebiliyoruz. Hatta çalışmamızın temelini oluşturan Türk ve Tacik ayrımının da bu anlayış üzerine şekillendiğini söyleyebiliriz. Türklerin ve Taciklerin yaşadıkları coğrafyalar üzerinden bir tanımlama yaparak bu kültürel ayrımın günümüze etkisi hakkında daha detaylı bir bilgiye sahip oluyoruz. Nitekim dönemin birçok kroniği Türkleri ve Tacikleri ayrı ayrı ele alarak onların siyasi, askerî ve kültürel anlayışlarının birbirinden ne kadar farklı olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak tarihsel süreçte ortaya çıkan Türk-İran rekabeti farklı devletlerin kurulmasına yol açarak Türk ve Fars milletlerini şekillendirmiştir. Bu rekabet aynı zamanda coğrafi sınırların belirlenmesine de zemin oluşturmuştur. Bu açıdan bakıldığında Türkler ve Tacikler arasındaki ayrım sadece siyasi bir ayrılık değil, aynı zamanda karşılıklı ilişki içinde olan iki topluluğun sınırlarıdır. Çalışmamızın Türk ve Tacik ayrımının tarihsel bağlamına katkı sağlaması en büyük temennimizdir.

KAYNAKÇA

- Aka, İ. (1994). *Mirza Şahrüh ve zamanı (1405–1447)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Aksarâyî, K. M. (2000). *Müsâmeretü'l-ahbâr* (M. Öztürk, Çev.). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Aksoy, H. (1995). Fetihnâme. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 12, 470-472.
- Barthold, W. (1979). Tacik. *İslâm Ansiklopedisi* 11, 616-617, Milli Eğitim Basımevi.
- Barthold, W. (2015). *Uluğ Beğ ve zamanı* (İ. Aka, Çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Barthold, V. V. (2014). *Orta Asya: Tarih ve uygarlık* (D. A. Batur, Çev.). Selenge Yayınları.
- Beyhakî, E. F. M. b. H. (2022). *Târih-i Beyhakî* (N. Lugal, Çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bregel, Y. (2005). Orta Asya'da Türk-Moğol etkileri. Ö. Avcı (Çev.), *Akdeniz'den Hindistan'a Türk-İran esintileri* 105-134. Kaknüs Yayınları.
- Bregel, Y. (2019). Türkmenler arasında yerleşik ve göçebe unsurlar (R. K. Şahsi, Çev. ve haz.). *Türkmenler üzerine makaleler* 7–45, Selenge Yayınları.
- Budak Münşî Kazvinî. (1378). *Cevâhirü'l-ahbâr* (M. B. Nejad, Neşr). Vezâret-i Ferhengi ve İrşad-ı İslâmî.
- el-Cüveynî, A. A. M. (2002). *Tarih-i Cihan Güşa* (M. Öztürk, Çev.). Türk Tarih Kurumu.
- Dames, M. L. (1979). Efganistan. *İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 4, ss. 133–178). Milli Eğitim Basımevi.
- Eberhard, W. (2008). Orta Asya göçebe kavimlerinde devlet kurma süreci (O. G. Özgüdenli, Çev.). *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 18, 1–8.

- Ebu'l-Gazi Bahadır Han. (2020). *Şecere-i Türk (Türk'ün soyağacı)* (A. Acaloğlu, Çev.). Selenge Yayınları.
- Ebü'l-Fidâ. (2022). *Ebü'l-Fidâ coğrafyası* (R. Şeşen, Çev.). Yeditepe Yayınevi.
- Golden, P. B. (2018). *Türk halkları tarihine giriş* (O. Karatay, Çev.). Ötüken Yayınları.
- Grousset, R. (2014). *Bozkır imparatorluğu: Atilla, Cengiz Han, Timur* (M. R. Üzmen, Çev.). Ötüken Neşriyat.
- Kanar, M. (1988). *Büyük sözlük Farsça-Türkçe*. Birim Yayıncılık.
- Kaşgarlı Mahmud. (1991). *Dîvânü Lügâti't-Türk dizini* (Cilt 4, B. Atalay, Çev.). Türk Tarih Kurumu.
- Khazanov, A. M. (2015). *Göçebe ve dış dünya: Geçmiş, gelecek ve şimdiki hali üzerine mukayese* (Ö. Suveren, Çev.). Doğu Kütüphanesi Yayınları.
- Mazzaui, M. M. (2005). Erken modern dönemde İran ve Orta Asya'da İslam kültürü ve edebiyatı. (Ö. Avcı Çev.), *Akdeniz'den Hindistan'a Türk-İran esintileri* 105–134, Kaknüs Yayınları.
- Muhammed Babur. (2016). *Baburnâme* (R. R. Arat, Çev.; Y. H. Bayur, Önsöz ve özet). Kabalcı Yayınevi.
- Muhammed b. Hidayetullah Afuşte-i Natanzî. (1373). *Nekavetü'l-asar* (İ. İşrakî, Neşr).
- Nevâî, A. (1366). *İran ve Cihan: Ez Moğol ta Kaçriye*. Müessese-i Neşr-i Hüma.
- Nizâmü'l-Mülk. (2013). *Siyasetname* (H. T. Ayar, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özdemir, H. A. (2006). Müsta'sım-Billâh. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 32, 126-127.
- Parsadust, M. (1391). *Ez Şah İsmail-i Devvom ta Şah Abbas-ı Evvel*. Şirket-i Sihami.
- Reşîdüddin Fazlullah. (2022). *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar kısmı)* (İ. Aka, M. Ersan, & A. H. Khelejeni, Çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Roux, J.-P. (2001). *Moğol imparatorluğu tarihi* (A. Kazancıgil & A. Bereket, Çev.). Kabalcı Yayınevi.
- Şeşen, R. (2001). *İslam coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk ülkeleri*. Bilge Kültür Sanat Yayınevi.
- Spuler, B. (2011). *İran Moğolları: Siyaset, idare ve kültür, İlhanlılar devri (1220–1350)* (C. Köprülü, Çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sümer, F. (1960). Anadolu'ya yalnız göçebe Türkler mi geldi?. *Belleten*, 25(96), 567–594.
- Sümer, F. (1990). I. ve II. Abbas devirleri. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (69), 149-164.
- Sümer, F. (1958). X. Yüzyıl'da Oğuzlar. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 16(3–4), 131–162.
- Togan, A. Z. V. (1981). *Bugünkü Türkili Türkistan ve yakın tarihi*. Enderun Kitabevi.
- Togan, Z. V. (1979). Azerbaycan. *İslâm Ansiklopedisi*, 91–118. Milli Eğitim Bakanlığı.
- Türkoğlu, İ. (2010). Tacikler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 39, 351-353.
- Urfalı Mateos. (2019). *Vekayi-nâmesi (952–1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136–1162)* (H. D. Andreasyan, Çev.; E. Dulaurer & H. Yinanç, Not.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yazıcızade Ali. (2014). *Selçuk-nâme (Tevârih-i Âl-i Selçuk)* (A. Bakır, Haz.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.